

İŞÇİ GELİRLERİ VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ: DİNAMİK PANEL VERİ ANALİZİ

Ayşe ARI*
Burcu ÖZCAN**

ÖZ

İşçi dövizlerinin giderek artan miktarı özellikle son yıllarda hükümetler ve araştırmacılar tarafından ilgi görmektedir. Gelişmekte olan ülkeler için önemli bir finansal kaynak olan işçi dövizleri geldiği ülkedeki ekonomik büyümeyi olumlu ya da olumsuz bir şekilde etkilemektedir. İşçi dövizlerinin ekonomik büyümeyi hangi yönde etkilediği konusunda ise literatürde bir fikir birliği söz konusu değildir. Bu çalışmanın amacı da işçi gelirlerinin büyüme üzerindeki olası etkisinin yönünü sorgulamaktır. Çalışmanın sonucunda, işçi dövizleri ve büyüme arasında pozitif bir ilişki tespit edilmiştir. Modelde yer alan ve büyümeyi belirleyen diğer değişkenler ise enflasyon oranı, kamu harcamaları ve dış borçlardır. Ticari açıklık oranının ise istatistiksel olarak anlamlı olmadığı gözlenmiştir.

Anahtar Kavramlar: İşçi dövizleri, ekonomik büyüme, gelişmekte olan ülkeler, sermaye akımları, dinamik panel veri analizi.

WORKERS' REMITTANCES AND ECONOMIC GROWTH RELATION: A DYNAMIC PANEL DATA ANALYSIS

ABSTRACT

Scholars and governments are interested in workers' remittances since their increased volumes. Workers' remittances are one of the important financial sources for developing countries and they have a decreasing or increasing impact on recipient country's economic growth. There is no consensus about the direction of this impact. The aim of this study is to investigate of these inflows' possible impact on economic growth. The findings show that there is a positive relationship between workers' remittances and recipient country's growth level. Also, there are other control variables which explain economic growth in this model, such as inflation rate, government expenditure and external debt. But trade openness seems statistically insignificant.

Keywords: Workers' remittances, economic growth, developing countries, capital inflows, dynamic panel data analysis.

JEL Classification: F2; F22; F24

* Arş.Gör., İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İktisat Bölümü.

** Yard. Doç. Dr., Fırat Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü.

Makalenin kabul tarihi: Mart 2012

GİRİŞ

Yurtdışına giden işçiler gittikleri ülkede bir yıl ya da daha fazla kaldıklarında göçmen statüsünden bağımsız olarak, “yerleşik” (resident) kabul edilmektedir. Bu şekilde yerleşik kabul edilen göçmenlerin gönderdikleri dövizler, cari özel transferler olup işçi dövizlerini (worker remittances) oluşturmaktadır. Cari dengede cari transferler altında gösterilen işçi dövizleri IMF tarafından 3 bileşene ayrılan döviz gelirlerinin (remittances) bileşenlerinden birisidir (Jongwanich, 2007:7). İkinci bir bileşen ise göçmen transferleri olup sermaye hesabı içerisinde yer almaktadır ve bireylerin bir ekonomiden başka bir ekonomiye göç etmesinden (yerleşikliğin değişmesinden) ortaya çıkan finansal unsurları kapsamaktadır. Son bileşen ise işçi tazminatları olup ödemeler dengesinde gelirler içerisinde yer almaktadır. Yurtdışında bir yıldan daha az çalışan göçmenlerin orda elde ettikleri gelirlerinin tamamı işçi tazminatlarını vermektedir (Jongwanich, 2007:7).

İşçi dövizleri son yıllarda önemli miktarda artmış ve bu durum hem hükümetlerin hem de araştırmacıların dikkatini çekmiştir. Gelişmekte olan ülkelerdeki işçi dövizleri 1990 yılında 31,2 milyar \$ iken, 2004 yılında 160 milyar \$'a, 2007 yılında 240 milyar \$'a yükselmiştir. 2010 yılındaki değer ise yaklaşık 325 milyar \$'dır. Hatta Dünya Bankası (2006), elde ettiği bu verilerin bankacılık sisteminden elde edildiğini ve elektronik transferlerle ya da resmi olmayan şekillerde gönderilen gelirlerin takip edilememesinden dolayı gerçek değer yaklaşık % 50 daha fazla olduğunu öne sürmektedir. Ayrıca bu durumda resmi olmayan kanallar sonucunda bu paraları alan hane halkları ve parayı nasıl kullandıkları da izlenememektedir. İşçi dövizlerinin toplanması dışında kapsamıyla da ilgili sıkıntılar söz konusudur. Örneğin bazı ülkelerde işçi dövizleri, ihracat ya da turizm geliri, yerleşik olmayanların mevduatları, hatta doğrudan yabancı yatırımlar (FDI) içerisinde gösterilebilmektedir. Malezya ya da Çin gibi ülkeler ise diğer cari transferleri işçi dövizleri olarak kaydetmektedir (Jongwanich, 2007:7).

İşçi dövizleri, bu denli büyük değerlere ulaşmasından dolayı birçok gelişmekte olan ülke için döviz sağlayan diğer kaynakları kapsayan dış yardımlar ve sermaye akımları kadar, hatta belki de onlardan daha önemli hale gelmiştir. İşçi dövizlerinin, dış yardımlar ve sermaye akımlarının ülkeyi politik ya da ekonomik yükümlülükler altına sokma ya da gelecekte geri ödemek üzere dış borç sağlama özelliklerini taşıması, önemini bir kat daha artırmaktadır (Barajas vd., 2010:3). Bunlara ek olarak işçi dövizleri diğer döviz kaynaklarına nazaran nispeten daha istikrarlı oldukları için işçi dövizlerini etkileyen unsurlar ya da işçi dövizlerinin makroekonomik değişkenler üzerindeki etkileri özellikle son yıllardaki araştırma konuları arasında sıkça yer almaktadır.

Yurtdışına göç eden işçiler çeşitli nedenlerle kendi ülkelerine döviz göndermektedirler. Özellikle az gelişmiş ülkelerde riskin yüksek, sermayenin ve

tasarrufun az olması faiz oranlarının yüksek seviyelere ulaşmasına neden olduğundan, işçiler dövizlerini ülkelerine göndererek, faiz getirisi sağlayan mevduat alanlarında değerlendirebilmektedirler. Ayrıca Hindistan'da olduğu gibi gelir vergisinden muafiyet avantajından da yararlanmak isteyebilmektedirler (Rao ve Hassan, 2009:3). Diğer sermaye akımlarıyla aynı özellikleri taşıyan söz konusu transferler, çoğu zaman gelişmekte olan ülkelerdeki yatırım fırsatlarından yararlanmayı arzulamaktadır. Dolayısıyla bu durumda Giuliano ve Ruiz-Arranz (2006)'ın belirttiği gibi transferler konjonktürle aynı yönde değişim gösterecek, transferleri alan hane halkı ise sadece aracı görevini üstlenecektir. Aileleriyle yakın ilişki içerisinde olan ve alturizmin motive ettiği işçiler ise, geride kalan ailelerine ekonomik koşullardan bağımsız olarak düzenli bir miktarda para transfer edeceklerdir. Ancak bu transferler, göç edilen ülkede çalışılan sektördeki verimliliğin artması ya da para transferindeki yasal ve idari koşulların değişmesi sebebiyle oynaklık (volatilite) gösterebilecektir. Öte yandan, yurtdışına göç eden ve aileleriyle yakın bir bağı kalmayan işçiler de mevcuttur. Bu gruptaki işçiler, sadece gelişmekte olan ülkedeki ailelerinin ekonomik koşullarının kötüleşmesi durumunda döviz göndermektedirler. Böyle bir durumda harcanabilir gelirdeki oynaklık azalacak ve tüketim harcamaları istikrar kazanacaktır (Acosta vd., 2009:106).

Yurtdışına yönelik göçleri ve işçilerin gönderdikleri dövizleri arttıran sebeplerden birisi de ulaşım ve telekomünikasyon maliyetlerinin hızla düşmesidir. Çünkü işçiler aileleriyle ne kadar sık konuşabilir ya da ne kadar sık bir araya gelebilirlerse, daha fazla iletişim halinde olacak ve ailelerine daha fazla destek olmak isteyeceklerdir. Öte yandan bazı az gelişmiş ülkelerin coğrafi koşullarından ötürü meydana gelen doğal afetlerden çok sayıda insanın etkilenmesi de yurtdışına yönelik göçleri ve onlardan gelen finansal destekleri artıran bir başka nedendir (Amuedo-Dorantes vd., 2007: 1-2). Sonuç olarak işçi dövizlerini güdüleyen faktörler ve dolayısıyla etkilerinin ağırlıkları da değişmektedir.

Bu çalışmanın amacı da, büyümeyi hem olumlu hem de olumsuz etkileyebilen işçi dövizlerinin büyüme üzerindeki etkisinin yönünü sorgulamaktır. Bu bağlamda dinamik panel veri yöntemlerinden en iyi tahmin sonucunu veren GMM-Sistem yöntemi tercih edilmiştir. Modelden elde edilen bulgular işçi dövizlerinin büyümeyi artırdığı yönündedir. Çalışmada ilk olarak işçi dövizleri ve büyüme arasındaki ilişki detaylı bir şekilde incelenmektedir. Daha sonra bu konuda yapılan çalışmalara değinilmektedir. Son olarak ise, GMM-Sistem yöntemi açıklanarak modelden elde edilen bulgulara yer verilmektedir.

I. BÜYÜME VE İŞÇİ DÖVİZLERİ

Gelişmekte olan ülkeler için önemli bir finansal kaynak olan işçi dövizleri geldiği ülkedeki ekonomik büyümeyi olumlu ya da olumsuz etkileyebilmektedir. İşçi dövizlerinin ekonomik büyümeyi hangi yönde etkilediği konusunda ise literatürde bir fikir birliği söz konusu değildir. Çünkü işçi dövizleri ekonomik

büyüme doğrudan etkileyebildiği gibi farklı kanallarla dolaylı olarak da etkileyebilmektedir. Örneğin, yurtdışındaki işçiler ailelerine maddi yardım amaçlı gönderdikleri dövizlerle refahın iyileşmesine katkıda bulunmaktadır. İşçi dövizlerinin gelişmekte olan ülkelerdeki hane halkları için doğrudan öne çıkan faydası; hane halkı gelirlerini yükseltmesi ve böylece yoksulluğu azaltmasıdır. Geliri yükselen ailelerin de, tüketim harcamaları artmakta, böylece çarpan mekanizmasıyla toplam talep ve büyüme olumlu etkilenmektedir. Bununla birlikte, aile fertleri daha iyi eğitim almakta, sağlık hizmetlerinden yararlanmakta ve sonuçta yaşam kalitesi yükselmektedir. Bu bağlamda beşeri sermayeye yatırım yapılmakta ve büyüme dolaylı katkı sağlanmaktadır.

Diğer taraftan, işçi dövizleri ile yapılan yatırımlar da büyüme dolaylı etkileyen mekanizmalar arasındadır. Birçok araştırmacı işçi dövizlerini doğrudan yabancı yatırımlara (FDI) ve sermaye akımlarına benzeterek, büyüme olumlu yönde etkileyeceğini savunmaktadır. İşçi dövizleri yatırım kanalıyla büyüme artırabilmektedir. Çünkü az gelişmiş ülkelerdeki tasarruf ve sermaye yetersizliğinden doğan fon sıkıntısı, bir ölçüde işçi dövizleriyle giderilebilmektedir. Yurtdışından gelen dövizleri alan hane halkı, tüketim harcaması dışında tasarruf yapmakta ve ya girişimciliğini kullanarak yatırım yapmakta ya da borç vermektedir. Her iki durumda da tasarruflar, girişimciler için önemli bir fon kaynağı sağlayarak yatırımların finansmanında kullanılmaktadır. Böylece işçi dövizleri yatırımları ve büyüme uyarmaktadır (Yang, 2004; Woodruff ve Zenteno, 2004). Hatta çarpan etkisi sayesinde hane halkı yatırımlarının artması, başka bir hane halkının gelirini artırarak ve neticede bir sektörün gelişmesini sağlayarak, diğer sektörlerin de optimal büyüklüğünü artıracaktır (Jongwanich, 2007:11).

İşçi dövizlerinin büyüme olumlu ancak dolaylı bir şekilde etkilediği kanallardan birisi azalan oynaklıkta kendini göstermektedir (Ramey ve Ramey, 1995). İşçi dövizleri, FDI ya da doğrudan portföy yatırımları gibi ekonomik gelişmelere karşı çok fazla oynaklık özelliği taşımamakta ve istikrarlı bir fon kaynağı sunmaktadır. Ayrıca söz konusu istikrar gelecekte devam edecek işçi gelirleri için güvence sağlaması sebebiyle, ülkenin uluslararası finansal piyasalardan daha düşük faizle borçlanmasına da yardımcı olmaktadır (Gupta vd., 2007:3). Özellikle son yıllarda pek çok çalışmada (Aggarwal vd., 2006; Giuliano ve Ruiz-Arranz, 2009 vs.) işçi dövizlerinin finansal sektörün gelişimine katkı sağlayarak büyüme artırdığı gözlenmiştir.

İşçi dövizlerindeki artışın ülkenin kredi değerini artıracığı da ifade edilmektedir. Dünya Bankası'na (2006) göre uluslararası kredi derecelendirme kuruluşları, ülkelerin kredi notunu belirlerken ülkeye giren işçi dövizlerini de dikkate almaktadır. Dolayısıyla işçi dövizleri artıkça ülke kredi notunu yükseltebilecektir. Kredi notundaki iyileşme ise ülkedeki fiziki ve beşeri sermaye yatırımlarının ve bunun sonucunda büyüme oranının artmasını sağlayacaktır.

Bir başka olumlu etki de işçi dövizlerinin ödemeler dengesinin iyileşmesine katkıda bulunmasıdır. Bu hususta işçi dövizlerinin ülkedeki istikrarın sağlanmasına cari denge yoluyla katkıda bulunduğu üzerine yoğunlaşan Bugamelli ve Paterno (2006)'ya göre, hem ucuz, hem de istikrarlı bir kaynak olan işçi dövizleri, uluslararası rezervlerdeki düşme ya da dış borçlardaki artma ile yatırımcıların paniklemesinin önüne geçerek cari dengedeki ters hareketleri azaltma imkânına sahiptir. Ancak Gupta vd. (2007:8) bütün bu olumlu katkıların işçi dövizlerinin GSYİH'nın %3'ünden daha fazla olduğu ülkelerde görülebileceğini ileri sürmektedir.

İşçi dövizlerinin olumsuz etkilerine bakıldığında ise, gelir elde edenleri tembelliğe sevk etmesinden bahsedilmektedir. Bu bağlamda örneğin Chami vd. (2003), işçi dövizlerinin çalışma çabasını azalttığına dair kanıtlara ulaşarak bu savı doğrulamıştır. Puri ve Ritzema (1999) ise, işçi dövizlerinin rezervasyon ücretini yükselttiğini tespit ederek düşük ücretten çalışmak isteyen emeğin azaldığını gözlemlemiştir.

Perkins vd. (2001) ise, işçi dövizlerinin gelir dağılımı üzerindeki etkisine odaklanmıştır. Her ne kadar eğitilmiş kişilerin göç etmesi, uluslararası ticaretteki verimliliğin yüksek olduğu ülkelerde çalışmaları sebebiyle dünya üretimini artırsa da, zengin ve yoksul ülkeler arasındaki gelir dağılımını daha da kötüleştirecektir. Ayrıca elde edilen gelirler, yatırıma ya da tasarrufa ayrılmayıp tüketim harcamaları için kullanıldığı takdirde, sadece çarpan mekanizması işleyecek ve bu sebeple işçi dövizlerinin büyümeye etkisi sınırlı kalacaktır. Bu hususta Stahl (1982), yurtdışına göç edebilenlerin belirli bir maddi kaynak gerektirdiğini ve çok yoksul ailelerin bunu karşılayamadığını vurgulamıştır. Bu nedenle yurtdışına göç edenlerin maddi açıdan nispeten daha iyi durumda olduklarını ve onların gönderdikleri dövizlerle ailelerinin finansal durumunun daha da iyileşeceğini belirtmiştir. Böylece eşitsizlik ve nihayetinde yoksulluk artacaktır (Jongwanich, 2007:12). Sonuç olarak; teoride işçi gelirlerinin büyüme, yatırım ve yoksulluk üzerindeki net etkisi, etkilerin büyüklüğüne bağlı olarak değişmektedir.

Lartey vd. (2008), Amuedo-Dorantes ve Pozo (2004), Lopez vd. (2007) ise, işçi dövizlerinin büyüme üzerindeki dolaylı ancak olumsuz etkileri üzerinde duran araştırmacılarıdır. Literatürde en fazla üzerinde durulan negatif etkinin "Hollanda hastalığı" (Dutch disease) olduğu görülmektedir. İşçi dövizlerinin "Hollanda hastalığı" etkisi harcama etkisi vasıtasıyla ortaya çıkmaktadır. Hollanda hastalığı problemine göre, dışa açık küçük bir ekonomide, ticari olan ve olmayan şeklinde iki sektör olduğu varsayıldığında, ticari malların fiyatı uluslararası piyasalarda belirlenirken ticari olmayan malların fiyatı ise ulusal piyasada belirlenmektedir. Bu veriler ışığında, ülkeye gelen işçi dövizleri, hane halkının gelirini doğrudan artıracaktır. Geliri artan hane halkının ise tüketim harcaması artacaktır. Ticari malların fiyatı uluslararası piyasalarda belirlendiğinden dolayı, tüketim talebindeki artış, ticari olmayan malların fiyatının yükselmesine neden olacaktır. Böylece ticari olmayan ve olan malların nispi fiyatı şeklinde tanımla-

nabilen reel kur da değerlenmiş olacaktır. Bunun sonucunda ise ticari mal sektöründeki rekabet, dolayısıyla kârlılık azalarak ülkenin ihracatı ve imalat sanayisi zarar görecektir. Ancak Gupta vd. (2007:3) işçi dövizlerinin alıcı ülkede farklı alanlarda kullanılması sebebiyle reel kuru değerlendirmeyebileceğinin de altını çizmektedir. Böylece kısa dönemde yaşanan kaynak patlamalarının olumsuz etkileri de görülmeyebilecektir.

Öte yandan Stark ve Levhari (1982)'ye göre, işçi dövizleri öncelikli olarak hane halkının tüketim harcaması için, daha sonra ev yapılandırması ve borçları için kullanılmaktadır. Bir başka deyişle, işçi dövizleri öncelikle tüketim harcamaları için kullanılmaktadır. Ancak bir kısmı tasarruf edilip yatırıma dönüştürülse dahi, yurtdışındaki işçilerin verdiği güvence sebebiyle hane halkının riskli yatırımlara dolayısıyla da verimsiz eylemlere yönelmesine yol açabilmektedir. Bu durumda büyümeyi pozitif yönde etkilemesi mümkün değildir.

Sonuç olarak yurtdışındaki işçiler, ülkelerini bazı açılardan zarara uğratarak, ülkelerine gönderdikleri dövizlerle ülkeye makroekonomik anlamda faydalar da sağlamaktadır. Bu çalışmanın sonucu hangi etkinin büyük olduğunu belirlemektedir.

II. LİTERATÜR TARAMASI

Bazı çalışmalar mikro düzeyde bir analiz yaparak işçi dövizlerinin, gelir ve yoksulluk üzerine olan etkisini araştırırken bazıları da reel kur, büyüme gibi makro düzeydeki etkilerini sorgulamaktadır. Ancak yapılan ampirik çalışmalarda işçi dövizlerinin büyümeye olan etkisi konusunda farklı sonuçlara ulaşılmıştır. Örneğin, işçi gelirlerinin büyüme üzerindeki doğrudan etkisini araştıran çalışmalardan Adelman ve Taylor (1990), Meksika'yı ele almış ve her 1 \$'lık işçi dövizinin üretimde 3 \$'lık bir artış sağladığını belirlemiştir. Pradhan vd. (2008) ise, gelişmekte olan ülkelerden 39 tanesini 1980–2004 döneminde incelemiştir. Panel sabit etkiler yönteminin tercih edildiği çalışmanın sonucunda, işçi dövizlerinin büyüme üzerindeki etkisinin pozitif olduğu tespit edilmiştir. İşçi dövizlerinin büyümeyi pozitif etkilediğini ortaya koyan diğer çalışmalara Stark ve Lucas (1988), Taylor (1992) ve Faini (2002) örnek gösterilebilmektedir. Barajas vd. (2009) ile Catrinescu vd. (2006) ise, işçi dövizlerinin uzun dönem büyümesi üzerinde pozitif ancak zayıf bir etkisi olduğunu tespit eden çalışmalardandır.

Stahl ve Arnold (1986), işçi dövizlerinin tüketim harcamalarını artırarak çarpan etkisine yol açtığını doğrularken, Adams (1998), işçi dövizlerinin hane halkının yatırım ve tasarruflarını artırdığını Pakistan için yaptığı anket çalışmasına dayanan analizi sonucunda kanıtlamıştır. Gelişmekte olan Asya ve Pasifik ülkelerini 1993–2003 dönemi için inceleyen Jongwanich (2007) ise, GMM-sistem yöntemini kullanarak, işçi dövizlerinin hane halkı gelirini artırma vasıtasıyla yoksulluğu azalttığını, sermaye kısıtlarını iyileştirdiğini tespit etmiştir. Aynı çalışmada işçi dövizlerinin büyüme üzerindeki etkisinin yatırım ve beşeri sermaye yoluyla olduğu gözlemlenmiştir.

İşçi dövizlerinin büyümeyi etkilediği farklı kanallara odaklanan çalışmalardan Mesnard ise (2004), Tunus'u incelediği çalışmasında yaşam-boyu modelini kullanmış ve finansal piyasalara girişte sıkıntıları olan işçilerin, dövizlerle yatırıma yöneldiklerini tespit etmiştir. Yine işçi dövizlerinin gelişmekte olan ülkeler için önemli bir finansal kaynak olup olmadığını sorgulayan Ratha (2003) da, işçi gelirlerini FDI'dan sonra ikinci en önemli fon kaynağı olarak tespit etmiştir.

Yang (2004) ise işçi dövizlerinin beşeri sermaye üzerindeki etkisini incelemiş ve okullaşma oranı ile eğitim harcamalarının dolayısıyla beşeri sermayenin arttığını gözlemlemiştir. Benzer şekilde Edwards ve Ureta (2003), El Salvador'da işçi dövizlerinin okula devam etmede dolayısıyla eğitim üzerinde son derece etkili olduğunu belirlemiştir.

Parayı gönderen ve alan arasında asimetrik bilginin varlığına odaklanan Chami vd. (2003) ise, bu durumun ahlaki risk sorununa yol açacağını savunmuştur. Böylece söz konusu çalışmada, işçi dövizlerinin, parayı alan hane halkını tembelleğe sevk edeceğini ve emek piyasasındaki emek arzını azaltacağını ileri sürmüştür. Yine bu konuyu inceleyen araştırmacılardan Acosta (2006), Fajnzylber ve López (2008), Funkhouser (1992) ile Hanson (2007) işçi dövizlerinin Latin Amerika ülkelerinde emek arzını düşürdüğüne dair bulgulara ulaşmışlardır.

Beyin göçünün ülke için önemine dikkat çeken Pond ve McPake (2006), Güney Afrika'daki ülkelerin eğitimli sağlık personeli açısından büyük sıkıntı yaşadığını ve bunun en önemli nedeninin beyin göçü olduğunu savunmuştur. Çünkü İngiltere'deki sağlık hizmeti verilerine göre OECD ülkelerinde 2002–2003 yıllarında denizaşırı ülkelerden gelen hekimlerin yaklaşık dörtte biri Güney Afrika ülkelerinden gelmiştir. Bach (2006) da benzer şekilde ülkelerin sağlık sektöründe hekim sıkıntısı çektiğini ve kadro açıklarının Zambia ile Zimbabve'de % 40 seviyelerine ulaştığını hesaplamıştır. Desai vd. (2001) ise, Hindistan'dan ABD'ye çalışmak için gidenlerin ülke ekonomisi üzerindeki net maliyetinin ülke GSYİH' sının %3-%6'sı kadar olurken gönderdikleri dövizlerin ülke ekonomisine katkısının ise GSYİH'nın %2'si kadar olduğu sonucuna ulaşmıştır. Bütün bu çalışmalar beyin göçünün ülke ekonomisi üzerindeki zararlarını gözler önüne sermektedir.

III. METODOLOJİ

Çalışmada, konunun dinamik bir özellik taşıması nedeniyle dinamik panel veri yöntemlerinden en iyi tahmin sonucunu veren GMM-Sistem yöntemi kullanılmıştır.

A. PANEL VERİ ANALİZİ VE GMM-SİSTEM YAKLAŞIMI

Hem birim, hem de zaman boyutunu kapsayan panel veri analizi, serbestlik derecesinin artmasını ve çoklu doğrusal bağlantı probleminin azalmasını sağlamaktadır. Ayrıca gözlem sayısının fazla olması, parametre tahminlerinin daha güvenilir olmasını sağlayacaktır. Gözlenemeyen heterojenlik ve zaman etkileri de panelde modele dâhil edilmektedir. Panel verinin bir başka avantajı ise dışlanmış değişkenlerin modelde yer alması dolayısıyla kesit veri ve zaman serisine kıyasla daha kapsamlı modellerin kurulmasına imkân tanınması ve böylece daha fazla bilgi elde edilebilmesidir. Panel verinin dezavantajı olarak ise veri toplamının zorluğu gösterilmektedir.

Dinamik ilişkilerden, gecikmeli bağımlı değişkenin, açıklayıcı değişkenler arasında yer alması durumunda bahsedilmektedir. Örneğin dinamik bir panel veri modeli aşağıdaki şekilde gösterilebilmektedir (Duch, 2008).

$$Y_{jt} = \rho Y_{jt-1} + \phi Z_j + \gamma X_{jt} + \theta_j + \varepsilon_{jt} \quad (1)$$

1 Nolu eşitlikte

$j = 1, 2, \dots, N$, $t = 1, 2, \dots, T$ olmak üzere

θ_j , birim etkileri,

Z_j , zaman boyunca değişmeyen ilave açıklayıcı değişkenleri,

X_{jt} , açıklayıcı değişkeni ifade etmektedir. j ve t alt indisleri ise sırasıyla birim ve zaman boyutunu göstermektedir.

Modelde tüm açıklayıcı değişkenlerin katı egzogen ve ε_{jt} ile θ_j 'nin sıfır ortalamaya ve sabit varyansa sahip olduğu varsayılmaktadır.

Sabit etki ve rassal etki modellerinde, gecikmeli bağımlı değişkenlerin kullanılması durumunda, gecikmeli bağımlı değişkenin hata terimi ile korelasyonlu olması nedeniyle önemli problemlerle karşılaşmaktadır (Greene, 2000). Bu durumda bildik tahmin yöntemleri ile elde edilen sonuçların tutarsız olması sebebiyle gecikmeli bağımlı değişkenin yerine araç değişken kullanılması gündeme gelmiştir (Cameron ve Trivedi, 2005:764). Bahsedilen problemler neticesinde Anderson ve Hsiao (1981), dinamik modellerde birinci farkların kullanılarak birim etkinin dışlanabileceğini ileri sürmüştür. Çünkü birim etkiyi dışlayan alternatif bir dönüşüm olan birinci fark (First Difference, FD) dönüşümünde açıklayıcı değişkenlerle hata terimi arasındaki korelasyonu ele almak daha kolaydır (Baltagi, 2005:135–136).

Bu bağlamda, Anderson ve Hsiao (1981) modelin birinci farkını alarak birim etkiden kurtulmayı ve $\Delta Y_{jt-2} = (Y_{jt-2} - Y_{jt-3})$ ya da Y_{jt-2} 'yi

$\Delta Y_{jt-1} = (Y_{jt-1} - Y_{jt-2})$ için araç değişken olarak kullanmayı önermiştir. Çünkü söz konusu araç değişkenler $\Delta \varepsilon_{jt} = (\varepsilon_{jt} - \varepsilon_{jt-1})$ ile korelasyonlu olmayacaktır (ε_{jt} serisel korelasyona sahip olmadığı sürece). Kullanılacak araç değişkenlerin ise, açıklayıcı değişkenlerle korelasyon içerisinde iken hata terimi ile korelasyonsuz olması gerekmektedir. Ancak dinamik panel modelin tahmini için önerilen araç değişken (instrumental variable, IV) tahmin yöntemi, bütün moment koşullarının kullanımına imkân vermediğinden ve $\Delta \varepsilon_{jt}$ yapısını dikkate almadığından, tutarlı ancak etkin olmayacaktır.

Arellano ve Bond (1991) bu durumun olası tüm araç değişkenlerin kullanılmamasından kaynaklandığını belirtmiştir. Anderson ve Hsiao (1981) yöntemini geliştiren Arellano ve Bond (1991), tüm geçerli gecikmeli değişkenlerin dinamik panel veri modellerinde araç değişken olarak kullanılmasını önererek genelleştirilmiş momentler yöntemini (GMM, Generalized Method of Moments) geliştirmiştir. Ancak daha sonra Arellano ve Bover (1995) tarafından, Sistem-GMM tahmincisi geliştirilmiştir. İlerleyen yıllarda ise bu tahmin yöntemi Blundell ve Bond (1998) tarafından geliştirilmiş ve birinci fark GMM tahmincisinden daha iyi olduğu ispatlanmıştır.

GMM-Sistem tahmincisi, birinci fark denklemlerde y_{it} 'nin gecikmeli düzeylerinin araç değişken olarak kullanılmasına ilaveten, düzey denklemlerde y_{it} 'nin gecikmeli farklarının araç değişken olarak kullanılmasına izin vermektedir. Bu nedenle Blundell ve Bond (1998), başlangıç koşullarına Sistem-GMM tahmincisi kullanımına imkân tanıyan yumuşak durağanlık kısıtlarının ilave edilebileceğini göstermiştir (Baltagi, 2005:147–148). Ayrıca Arellano ve Bover (1995) ile Blundell ve Bond (1998), bağımlı değişkenin gecikmeli farklarının hata düzeylerine ortogonal olduğu ilave moment koşulları oluşturmuşlardır. Söz konusu moment koşulunun oluşturulabilmesi için, panel-düzyer etkisinin, ilk olarak gözlenebilen bağımlı değişkenin birinci farkıyla ilişkisiz olduğunu varsaymışlardır (Drukker, 2008).

B. MODEL VE BULGULAR

Bu çalışmada işçi gelirlerinin büyümeye olası etkisini belirlemek üzere, gelişmekte olan ülkelerden 30 tanesi (1) 1996–2009 dönemi kapsamında ele alınarak analiz edilmiştir. Daha çok gelişmekte olan ülkelerin yurtdışına göç vermesi ve onların gönderdiği dövizlerin bu ülkeler için önem taşıması nedeniyle gelişmekte olan ülkeler incelenmiştir. Mevcut literatür, büyümeyi etkileyen birçok faktörden bahsetmektedir. Ancak işçi gelirlerinin başta yatırım, sağlık ve eğitim harcamaları gibi beşeri sermaye göstergelerini ve döviz kurunu etkileyebilmesi sebebiyle söz konusu değişkenler modele dahil edilmemiştir. Bu bağlamda modelde yer alan değişkenler, mevcut literatür, verinin bulunabilirliği ve

modelin anlamlılığını göz önüne alınarak belirlenmiştir. Söz konusu değişkenlere ait veriler World Development Indicators (WDI)' dan elde edilmiştir.

Yıllık GSYİH büyüme oranının bağımlı değişken olduğu Sistem GMM modeli aşağıdaki gibidir:

$$y_{i,t} = \alpha_0 + \beta_1 y_{i,t-1} + \beta_2 rem_{i,t} + \beta_3 inf_{i,t} + \beta_4 gov_{i,t} + \beta_5 open_{i,t} + \beta_6 debt_{i,t} + \varepsilon_{i,t} \quad (2)$$

$y_{i,t}$: Yıllık GSYİH büyüme oranını ifade etmektedir.

$y_{i,t-1}$: i ülkesinde $t-1$ dönemindeki yıllık GSYİH büyüme oranını göstermektedir. Büyüme oranı, bir dönem önceki değerinden etkilendiği için β_2 katsayısının pozitif olması beklenmektedir.

$rem_{i,t}$: i ülkesinde t dönemindeki işçi dövizlerini göstermektedir. İşçi dövizleri reel hale getirildikten sonra doğal logaritması alınarak modele dâhil edilmiştir. İşçi dövizlerinin bazı olumsuz etkileri olmasına rağmen olumlu etkilerinin olumsuz etkilerinin çok üzerinde olduğuna inanılmaktadır. Bu sebeple teoride işçi dövizlerinin büyümeyi pozitif yönde etkilemesi beklenmektedir.

$open_{i,t}$: İhracat ve ithalatın GSYİH'ya oranının toplamı olup ticaretin dışa açıklık oranını bir başka ifadeyle, ticari liberalleşmeyi yansıtmaktadır. Ülkedeki toplam faktör verimliliğini yansıtmayı amacıyla modelde yer verilmiştir. Ticari açıklığın büyümeyi iyileştirmesi beklenmektedir. Çünkü dışa açıklık arttıkça büyük piyasalara girilecek, rekabet ve girişimcilik artacak, inovasyon teşvik edilecek ve nihai olarak da kaynak etkinliği artacaktır. Bunlara ilaveten rekabet ve ticari kısıtlamaların mevcut olduğu piyasalarda görülen rant peşinde koşma davranışları ticari açıklık ile sürdürülemezdir (Jongwanich, 2007:13).

$gov_{i,t}$: Kamu harcamalarını göstermektedir. Reel kamu harcamalarının doğal logaritması hesaplanarak modele ilave edilmiştir. Kamu harcamalarının büyüme üzerinde farklı yönde etkileri söz konusudur. Bilindiği üzere, genel anlamda kamu harcamaları, tüketim harcamaları ve net ihracatın toplamı, GSYİH'yı vermektedir. Gerek yatırımları, gerekse beşeri sermayeyi artıran kamu yatırımları çarpan etkisi yaratarak büyümeyi olumlu etkileyecektir. Bu sebeple β_4 'nın anlamlı ve pozitif olması beklenmektedir. Ancak Jongwanich, (2007: 13)'in de savunduğu gibi, kamu harcamaları genellikle üretim sağlayıcı alanlara yapılmadığında büyümeyi düşürebilmektedir. Dolayısıyla kamu harcamasının büyüme üzerindeki etkisi önceden kesin olarak bilinmemektedir.

$inf_{i,t}$: Yıllık enflasyon oranını temsil etmekte olup tüketici fiyat endeksidir. Enflasyon katsayısının negatif olması beklenmektedir. Makroekonomik istikrar ve yönetimin göstergesi olan enflasyonun yükselmesinin, ekonomide istikrarsızlığa işaret etmesi sebebiyle büyüme olumsuz etkilenecektir. Güven

ortamının sarsılması ve beklentilerin olumsuz etkilenmesi sonucunda tasarruf ve yatırımlar zarar görecektir, kaynakların etkin dağılımından bahsedilemeyecektir. Ayrıca enflasyon arttıkça reel para balansları azalacak ve işlem maliyetleri artacaktır (Jongwanich, 2007: 13). Bütün bu olaylar ise büyümeye zarar verecektir.

$debt_{i,t}$: Reel dış borcun doğal logaritmik ifadesidir. Dış borçların ekonomik büyüme üzerindeki net etkisi genellikle belirsizdir. Söz konusu etki, faiz oranlarının seviyesine ve alınan borçlardan etkin bir şekilde yararlanılıp-yararlanılmadığına bağlıdır. Eğer söz konusu borçlar verimli bir şekilde kullanılırsa ve borçların faizi yüksek düzeylerde değil ise, dış borçlanma büyümeyi olumlu etkileyebilmektedir. Fakat dış borçlanmanın faizi yüksek ise ve söz konusu borçlar borç servisi ödemelerini karşılayabilecek düzeyde getiri sağlayacak yatırımlara yönlendirilmez ise, ekonomik büyüme üzerinde olumsuz etkiye yol açacaktır (Bilginoğlu ve Aysu, 2008). Bütün bu sebeplerden dolayı β_6 'nın işareti hakkında kesin bir şey söylenememektedir.

Ampirik uygulama sonucu elde edilen iki-aşamalı GMM-Sistem tahmin sonuçları Tablo 1'de özetlenmiştir:

Tablo 1. Modelin Tahmin Sonuçları

Açıklayıcı Değişkenler	Katsayılar
$y_{i,t-1}$	0.3153465 (0.000)*
$rem_{i,t}$	1.72155 (0.033)**
$open_{i,t}$	-0.0052936 (0.272)
$gov_{i,t}$	1.751846 (0.000)*
$inf_{i,t}$	-0.0404584 (0.000)*
$debt_{i,t}$	-3.304837 (0.000)*
Wald Testi	$\chi^2(6) = 1972.71 [0.0000]*$
Sargan Testi	$\chi^2(53) = 26.20239 [0.9993]$
Spesifikasyon Testleri	
AR(1)	-3.8364 [0.0001]*
AR(2)	-1.1685 [0.2426]

Not: * %1, ** ise %5 düzeyindeki anlamlılıkları ifade etmektedir. Parantez içindeki değerler standart sapmaları, köşeli parantezler ise testlerin olasılık değerlerini göstermektedir.

Tablo 1'e baktığımızda Wald testi sonucuna göre, açıklayıcı değişkenlerin birlikte bağımlı değişkeni açıklamada anlamlı olduğu görülmektedir. Sargan testi ise istenildiği gibi araç değişkenlerin içsellik sorunu taşımadığını (dışsal olduklarını) dolayısıyla araç değişkenlerin geçerli olduğunu söylemektedir. Ayrıca modelde 1. dereceden ve 2. dereceden otokorelasyonun varlığı sınanmış ve istenildiği gibi AR(1) test istatistiği negatif ve anlamlı; AR(2) test istatistiği ise anlamsız olarak elde edilmiştir. Böylece elde edilen bulgulara göre 1. dereceden otokorelasyonun varlığı doğrulanırken 2. dereceden otokorelasyonun söz konusu olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Modelden elde edilen tahmin sonuçlarına göre, bağımlı değişkenin gecikmeli değeri, işçi dövizleri, kamu harcamaları, enflasyon ve dış borç değişkenleri istatistiksel olarak anlamlıdır. Söz konusu değişkenlerden büyüme üzerinde pozitif yönde en fazla etkiye sahip olan değişken kamu harcamalarıdır. Tablo 1'de görüldüğü üzere kamu harcamalarındaki % 10'luk artış, büyüme oranında % 17,5'lik bir artış doğurmaktadır. İşçi dövizlerinin büyüme oranını açıklama oranı da oldukça yüksektir. Çünkü işçi dövizlerindeki % 10 oranındaki bir artış büyüme oranında % 17,2'lik bir artış gerçekleştirmektedir. Teoride beklenildiği gibi işçi gelirlerinin katsayısı pozitif ve istatistiksel olarak % 5 düzeyinde anlamlıdır.

Enflasyon oranına ait β_3 katsayısı ise -0.0404584 olarak tespit edilmiştir. Katsayının değeri düşük olmasına rağmen negatiftir. Dolayısıyla teoride beklenildiği gibi enflasyon oranındaki artışlar büyümeyi olumsuz etkilemektedir. Benzer şekilde dış borçlarla büyüme arasında negatif yönlü bir ilişki mevcuttur. Bununla birlikte, modelde büyümeyi belirleyen değişkenler içerisinde en büyük etkiye sahip olan değişkenin dış borçlar olduğu görülmektedir.

Diğer taraftan ticari liberalleşmeyi yansıtan ve teorik olarak büyümeyi pozitif yönde etkilemesi beklenen ticari açıklık oranının ise istatistiksel olarak anlamlı olmadığı gözlenmiştir.

SONUÇ

Son yıllarda işçi dövizlerinin önemli boyutlara ulaşması araştırmacıların otoritelerin ilgisini çekmektedir. İşçi dövizlerinin, dış yardımlar ve sermaye akımlarının ülkeyi politik ya da ekonomik yükümlülükler altına sokma ya da gelecekte geri ödemek üzere dış borçlar sağlama özelliklerini taşıması, önemi bir kat daha artırmaktadır. Bu sebeple işçi dövizlerini çeşitli açılardan araştıran çalışmalar yapılmaktadır. Bu çalışmada ise özellikle gelişmekte olan ülkeler için önemli bir döviz kaynağı olarak kabul edilen işçi dövizlerinin, büyümeye olan etkisi sorgulanmaktadır.

İşçi dövizleri geldiği ülkenin ekonomik büyüme düzeyini olumlu ya da olumsuz bir şekilde etkilemektedir. İşçi dövizlerinin ekonomik büyümeyi hangi yönde etkilediği konusunda ise literatürde bir fikir birliği söz konusu değildir.

Çünkü işçi dövizleri ekonomik büyümeyi farklı kanallarla ve farklı doğrultularda doğrudan ya da dolaylı olarak etkileyebilmektedir. Bu çalışmadan elde edilen sonuçlar ise, işçi dövizlerinin büyümeyi pozitif yönde etkilediğini ortaya koymaktadır. İstatistiksel olarak anlamlı ve 1,72155 olarak tespit edilen işçi dövizleri katsayı, işçi dövizlerindeki artışın büyümede kendisinden çok daha fazla bir artış doğurduğunu göstermektedir. Böylece yurtdışına giden işçilerin gönderdikleri dövizleri alan hane halkının gerek eğitim ve sağlık harcaması yoluyla beşeri sermaye oluşturarak, gerekse tüketime yönelmesi sonucunda çarpan mekanizmasının işleme ya da tasarruf ederek yatırıma dönüştürmesiyle büyüme sürecine katkıda bulunduğu söylenebilir.

Modelden büyümeyi etkileyen diğer değişkenlere ait sonuçlar da yine teoriye beklenildiği gibidir. Örneğin ülkede istikrarsızlık oluşturan ve güven ortamını sarsan enflasyon oranındaki artışın, beklentileri ve yatırımları olumsuz etkilemesi sebebiyle büyümeyle negatif ilişki içerisinde olacağı tezi ispatlanmıştır. Dış borçların ise verimli yatırımlara yönlendirilmemesi ve borçlanma faizlerinin çok yüksek olması sonucunda büyümeyi olumsuz etkileyeceği görülmektedir. Kamu harcamalarının büyümeyi pozitif yönde etkilediği ise elde edilen bir başka sonuçtur. Böylece otoriteler kamu harcamalarını verimli alanlara yönlendirmek suretiyle büyümeyi çarpan etkisi yolu ile birkaç katına çıkarmayı başarabileceklerdir. Son olarak ise teorik açıdan büyüme üzerinde olumlu etkide bulunması beklenen ticari açıklık oranının anlamlı etki taşımadığı gözlenmiştir. Bu durum söz konusu ülke örnekleminin gelişmekte olan ülkelerden oluşması ve ticari açıklık düzeylerinin çok fazla olmamasından ve bu nedenle de açıklığın meyvelerinden çok fazla yararlanamamasından kaynaklanıyor olabilir.

NOTLAR

1. Arjantin, Ermenistan, Bangladeş, Beyaz Rusya, Bolivya, Bostwana, Brezilya, Cape Verde, Kolombiya, Dominik Cumhuriyeti, Mısır, Etiyopya, Guatemala, Hindistan, Endonezya, Ürdün, Kenya, Makedonya, Malezya, Mairutus, Meksika, Moldova, Papua Yeni Gine, Paraguay, Peru, Filipinler, Seychelles (Seyşeller Cumhuriyeti), Güney Afrika, Sri Lanka, Swaziland.

KAYNAKÇA

- ACOSTA, Pablo A.; (2006), "Labor Supply, School Attendance, and Remittances from International Migration: The Case of El Salvador", **World Bank Policy Research Working Paper No. 3903**, Washington: World Bank.
- ACOSTA, Pablo A.; Emmanuel K.K. LARTEY and Federico S. MANDELMAN; (2009), "Remittances and the Dutch Disease", **Journal of International Economics**, 79, pp. 102–116.
- ADAMS, Richard H.; (1998), "Remittances, Investment, and Rural Asset Accumulation in Pakistan", **Economic Development and Cultural Change**, 47 (1), pp.155-173.
- ADELMAN, Irma and J. Edward TAYLOR; (1990), "Is Structural Adjustment with a Human Face Possible? The Case of Mexico", **Journal of Development Studies**, 26, pp.387–407.
- AGGARWAL, Reena; Asli DEMIRGUC-KUNT and Maria PERIA; (2006), "Do Workers' Remittances Promote Financial Development?" **World Bank Policy Research Working Paper No. 3957**, Washington: World Bank.
- AMUEDO-DORANTES, Catalina and Susan POZO; (2004), "Workers' Remittances and the Real Exchange Rate: A Paradox of Gifts", **World Development**, 32, pp.1407–1417.
- AMUEDO-DORANTES, Catalina; Susan POZO and Carlos VARGAS-SILVA; (2007), "Remittances and the Macroeconomy: The Case of Small Island Developing States", **UNU-WIDER Research Paper, No. 2007-22**.
- ANDERSON, T. W. and Cheng HSIAO; (1981), "Estimation of Dynamic Models with Error Components", **Journal of the American Statistical Association**, 76 (375), pp. 598–606.
- ARELLANO, Manuel and Olympia BOVER; (1995), "Another Look at the Instrumental Variable Estimation of Error-Components Models", **Journal of Econometrics**, 68 (1), pp. 29–51.
- ARELLANO, Manuel and Stephen BOND; (1991), "Some Tests of Specification for Panel Data: Monte Carlo Evidence and an Application to Employment Equations", **Review of Economic Studies**, 58 (2), pp. 277–297.
- BALTAGI, Badi H.; (2005), **Econometric Analysis of Panel Data**, Third Edition, Canada: John Wiley & Sons.

- BARAJAS, Adolfo, Ralph CHAMI, Dalia S. HAKURA and Peter MONTIEL; (2010), "Workers' Remittances and the Equilibrium Real Exchange Rate: Theory and Evidence", **IMF Working Paper**, WP/10/287.
- BLUNDELL, Richard and Steven BOND; (1998), "Initial Conditions and Moment Restrictions in Dynamic Panel Data Models", **Journal of Econometrics**, 87 (1), pp. 115–143.
- BUGAMELLI, Matteo and Francesco PATERNO; (2006), "Workers' Remittances and Current Account Reversals," **Bank of Italy Economic Research Paper No. 573**, Rome: Bank of Italy.
- CAMERON, A. Colin and Pravin K. TRIVEDI; (2005), **Microeconometrics, Methods and Applications**, New York: Cambridge University Press.
- CATRINESCU, Natalia, Miguel LEON-LEDESMA, Matloob PIRACHA and Bryce QUILLIN; (2006), "Remittances, Institutions and Economic Growth", **IZA Discussion Paper No. 2139**.
- CHAMI, Ralph, Connel FULLENKAMP and SAMIR Jahjah; (2003), "Are Immigrant Remittance Flows a Source of Capital for Development?", **IMF Working Paper 01/189**, Washington: IMF.
- DESAI, Mihir A; Devesh KAPOOR and John Mchale; (2001), "The Fiscal Impact of the Brain Drain: Indian Emigration to the U.S.", **Weekly Political Economy Discussion Paper**, Cambridge: Harvard University.
- DRUKKER, David M.; (2008), "Econometric Analysis of Dynamic Panel-Data Models Using Stata", Statacorp Summer **North American Stata Users Group Meeting**, July 24-25, Texas .
- DUCH, Raymond; (2008), "Longitudinal/Panel Data Analysis: Lecture 3 and 4", Internet Address: http://www.raymond.duch@nu_eld.ox.ac.uk raymond Duch.com/class/paneldata, Date of Access: 28.05.2010.
- EDWARDS, Alejandra Cox and Manuelita URETA; (2003), "International Migration, Remittances, and Schooling: Evidence from El Salvador", **NBER Working Paper No. 9766**.
- FAINI, Riccardo; (2002), "Development, Trade, and Migration", **Proceedings from The ABCDE Europe Conference**, 1–2, pp.85–116.
- FAJNZYLBER, Pablo and J. Humberto LÓPEZ; (2008), "Remittances and Development: Lessons from Latin America", **World Bank**, Washington: World Bank.
- FUNKHOUSER, Edward; (1992), "Migration from Nicaragua: Some Recent Evidence", **World Development**, 20, pp.1209–1218.

- GIULIANO, Paola and Marta RUIZ-ARRANZ; (2009), "Remittances, Financial Development, and Growth", **Journal of Development Economics**, 90, pp.144–152.
- GIULIANO, Paola and Marta RUIZ-ARRANZ; (2006), "Remittances, Financial Development and Growth", **IZA Discussion Paper Series, No. 2160**.
- GUPTA, Sanjeev; Catherine PATTILLO and Smita WAGH; (2007), "Impact of Remittances on Poverty and Financial Development in Sub-Saharan Africa", **IMF Working Paper, No. 07/38**.
- HANSON, Gordon H.; (2007), "Emigration, Remittances, and Labor Force Participation in Mexico", **Integration and Trade Journal** 27, pp. 73–103.
- JONGWANICH, Juthathip; (2007), "Worker's Remittances, Economic Growth and Poverty in Developing Asia and Pacific Countries", **UNESCAP Working Paper, No. 07/01**.
- LARTEY, Emmanuel K.K.; Federico S. MANDELMAN and Pablo ACOSTA; (2008), "Remittances, Exchange Rate Regimes, and the Dutch Disease: A Panel Data Analysis", **Federal Reserve Bank of Atlanta Working Paper, No. 2008-12**.
- LÓPEZ, Humberto; Luis MOLINA and Maurizio BUSSOLO; (2007), "Remittances and the Real Exchange Rate", **World Bank Policy Research Working Paper, No. 4213**, Washington: World Bank.
- MESNARD, Alice; (2004), "Temporary Migration and Capital Market Imperfections", **Oxford Economic Papers**, 56 (2), pp.242–262.
- PERKINS, Dwight H.; Steven C. RADELET; Donald R. SNODGRASS; Malcolm GILLIS and Michael ROEMER; (2001), **Economics of Development**, Fifth Edition, New York: Norton.
- POND, Bob and Barbara MCPAKE; (2006), "The Health Migration Crisis: The Role of Four Organisation for Economic Cooperation and Development Countries," **The Lancet**, 367, pp. 1448–1455.
- PRADHAN, Gyan, Mukti UPADHYAY and Kamal UPADHYAYA; (2008), "Remittances and Economic Growth in Developing Countries", **The European Journal of Development Research**, 20 (3), pp.497–506.
- PURI, Shivani and Tineke RITZEMA; (1999), "Migrant Worker Remittances, Micro-Finance and Informal Economy: Prospects and Issues", **Working Paper No. 21, Social Finance Unit**, Geneva: International Labour Organization.

- RAMEY, Garey and Valeria A. RAMEY; (1995), “Cross-Country Evidence on the Link Between Volatility and Growth”, **American Economic Review**, 85 (5), pp. 1138–1151.
- RAO, B. Bhaskara and Gazi HASSAN; (2009), “A Panel Data Analysis of the Growth Effects of Remittances”, **MPRA Working Paper, No. 18021**.
- RATHA, Dilip; (2003), “Workers’ Remittances: An Important and Stable Source of External Development Finance,” in **Global Development Finance 2003**, Washington: World Bank.
- STAHL, Charles W.; (1982), “Labour Emigration and Economic Development”, **International Migration Review**, 16, pp. 868–899.
- STAHL, Charles W. and Fred ARNOLD; (1986), “Overseas Workers’ Remittances in Asian Development”, **International Migration Review**, 20 (4), pp. 899–892.
- STARK, Oded and David LEVHARI; (1982), “On Migration and Risk in LDCs”, **Economic Development and Cultural Change**, 31 (1), pp. 191–196.
- STARK, Oded and Robert LUCAS; (1988), “Migration, Remittances and the Family”, **Economic Development and Cultural Change**, 36 (3), pp. 465–481.
- TAYLOR, J. Edward; (1992), “Remittances and Inequality Reconsidered: Direct, Indirect and Intertemporal Effects”, **Journal of Policy Modeling**, 14 (2), pp. 187–208.
- WOODRUFF, Christopher M. and Rene ZENTENO; (2004), “Remittances and Micro Enterprises in Mexico”, **Graduate School of International Relations and Pacific Studies Working Paper**, unpublished working paper, San Diego: University of California.
- WORLD BANK; (2006), “Global Economic Prospects”, Internet Address: <http://www-wds.worldbank.org>, Date of Access: 05.10.2011
- YANG, Dean; (2004), “International Migration, Human Capital, and Entrepreneurship: Evidence from Philippine Migrants’ Exchange Rate Shocks”, **Ford School of Public Policy Working Paper, No. 02–011**, Ann Arbor: University of Michigan.

